

**Європа у світовій економічній системі**

Олена СОХАЦЬКА,
Юрій ЧОПИК

**ПЛАН МАРШАЛЛА:
ГЕОПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ
ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ВПЛИВ
НА КРАЇНИ-УЧАСНИЦІ**

Резюме

Проаналізовано план Маршалла та його роль в історії Європи, зокрема в процесі її економічного відновлення після Другої світової війни. Незважаючи на те, що з часу впровадження плану Маршалла минуло сімдесят років, він все ще є однією із найбільш часто згадуваних програм міжнародної допомоги. Водночас між істориками та економістами досі тривають дискусії щодо того, чи дійсно така програма мала настільки великий вплив, як це описано в багатьох книгах з історії. Досліджено історичні та сучасні джерела літератури з метою формування цілісного погляду на масштаби та вплив плану Маршалла. Виявлено, що хоча план Маршалла не був єдиною причиною економічного відновлення Європи, він був важливим елементом стримування комунізму і керування політикою післявоєнного відновлення у західноєвропейських країнах.

© Олена Сохацька, Юрій Чопик, 2023.

Сохацька Олена, доктор економічних наук, професор, Кафедра міжнародних економічних відносин, Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, Україна. ORCID: 0000-0002-6535-549X. Е-мейл: sokhatskaolena@gmail.com.

Чопик Юрій, аспірант, Кафедра міжнародних економічних відносин, Західноукраїнський національний університет, Тернопіль, Україна. ORCID: 0009-0003-3419-3234. Е-мейл: yurichopykk@gmail.com.

Ключові слова

Друга світова війна; «економічне диво»; зростання у країнах Західної Європи; план Маршалла; післявоєнне відновлення.

Класифікація за JEL: N44.

1 таблиця, 4 рисунки, 25 джерел літератури.

Постановка проблеми

Хоча впровадження плану Маршалла відбулось більш ніж сімдесят років, він залишається однією з найбільш успішних програм фінансової допомоги у світовій історії. Це перша за масштабами іноземна допомога, яку надала окрема країна. Крім того, він дав змогу зміцнити післявоєнну відбудову та інтеграцію західноєвропейських країн. Сьогодні політики, журналісти та аналітики часто згадують план Маршалла, коли ведуть мову про відновлення країн після воєнних конфліктів, що видається особливо актуальним для нинішньої ситуації в Україні. Незважаючи на те, що план Маршалла був предметом численних історіографічних оглядів, його роль у післявоєнній відбудові Європи все ще дискусійна. Деякі історики стверджують, що план Маршалла був незамінним для економічної та політичної інтеграції Європи, а також життєво важливим для стримування комунізму. Однак також багато критиків вважають його роль в історіографії значно перебільшеною. З огляду на важливість плану Маршалла для фінансової історії та громадського дискурсу, необхідно детально його проаналізувати, приділивши особливу увагу геополітичним та економічним факторам, які сприяли його реалізації. Крім цього, ефекти від впровадження плану слід також перевірити на основі післявоєнної економічної статистики та оцінок істориків. У нинішніх обставинах, враховуючи тривалу повномасштабну війну в серці Європи, коли одна сторона отримує підтримку як від США, так і від Західної Європи, необхідно поновому поглянути на цю фінансову програму, оскільки на Заході вже ведуться дискусії щодо можливої розробки подібного плану для України. Ця стаття має за мету проаналізувати та відповісти на чотири дослідницькі запитання,

які зосереджуються на геополітичних передумовах для розробки та реалізації Плану, його економічних і політичних наслідках для Німеччини та решти Західної Європи, а також на його впливі на політику й економіку США.

Огляд літератури

Наявна література, що присвячена плану Маршалла, є багатогранною, із абсолютно протилежними поглядами та аргументацією дослідників, зокрема істориків та економістів. Тому важливо проаналізувати ці відмінні погляди та підходи до вказаного питання. Оскільки аналіз літературних джерел є основою нашого дослідження, вкрай важливо зробити її критичний огляд та виявити джерела, які дають можливість отримати якнайглибше уявлення про суть проблеми в контексті визначених дослідницьких запитань.

Одне з головних питань, яке ставлять історики в процесі дослідження плану Маршалла як одного з найбільш впливових історичних явищ після Другої світової війни, – чому саме ця політика була запропонована, розроблена та реалізована. Відомо багато поглядів на цю проблему, але історіографія цього епізоду в США та Європі дозволяє виокремити кілька факторів, які мали більший вплив з геополітичної точки зору, ніж інші. За словами М. Болокана (Bolocan, 2016), американці та європейці були змушені шукати політичної та соціальної стабільності через економічне відновлення. У книгах та статтях (Hinnerschitz, 2022; Steil, 2018) про план Маршалла часто розглядають два випадки, коли суть доктрини було дійсно прокомуніковано американській громадськості тоді, коли головні дійові особи-розробники цієї доктрини реконструкції та інвестування намагалися забезпечити громадську підтримку для своєї справи. Перший випадок відбувся 8 травня 1947 р, коли Дін Ачесон, заступник міністра Державного департаменту США, звернувся до місцевих фермерів і підприємців Клівленда, штат Міссісіпі, із промовою про необхідність надання допомоги збіднілим і виснаженим націям післявоєнної Європи (Hinnerschitz, 2022). Наступна, більш відома промова була на початку червня того самого року, коли Джордж К. Маршал, державний секретар США, виступив на академічній зустрічі у Гарвардському університеті. Там його оповідь була зосереджена насамперед на проблемі бідності, зруйнованої інфраструктури та неспроможності економічного зростання в Європі (Marshall, 1947). Проте більшість експертів вважає, що справжні причини були тісно пов'язані з міжнародною політикою.

Важливо зазначити, що на думку багатьох авторів, прагнення допомогти європейським державам подолати бідність і досягти економічного зростання не було основною причиною, яка могла би пояснити чому як Джордж Маршалл, так і президент США Гаррі Трумен наполягали на необхідності реалізації Плану. За словами М. Леффлера (Leffler, 1988), у промові в Гарварді

Дж. Маршалл навмисно опустив тему радянського впливу та необхідності зупинити його поширення в Європі. Однак, як зазначає М. Болокан (Bolosan, 2016) у статті «План Маршалла: від задуму до реальності», економічні проблеми в Європі накопичувалися і стали «червоною доріжкою» для комунізму. У звіті Фундації з конституційних прав (Constitutional Rights Foundation) також вказано на важливість ситуації в Греції, де неодноразово спалахували повстання під проводом комуністів проти місцевої монархії. На думку багатьох науковців, ця ситуація була для американських лідерів, у т. ч. Дж. Маршалла і Г. Трумена, першим сигналом того, що для подолання комуністичного впливу потрібно мати ґрунтовну політику. За словами С. Гіннершица (Hinnerschitz, 2022), ці переконання підкріпив Вільям Клейтоно, заступник державного секретаря США з економічних питань. У своїй доповіді В. Клейтон заявив, що «без подальшої швидкої та істотної допомоги з боку США, економічна, соціальна та політична дезінтеграція захлисне Європу». Отже, очевидно, що соціально-економічна ситуація дійсно забезпечила достатню мотивацію для втручання (принаймні економічного) з боку США.

Політичний розвиток у Західній Європі після закінчення війни мав значний вплив на реалізацію плану Маршалла. Деякі історики, зокрема Б. Стейл (Steil, 2018) і А. Дейтон (Deighton, 1993), зазначають, що Московська конференція 1947 р. продемонструвала, що США не можуть розраховувати на СРСР як на партнера для економічної підтримки та інтеграції Європи. Водночас вже викристалізувалися перші ознаки холодної війни, і група західних країн, у т. ч. Франція, почала об'єднуватися під парасолькою американської фінансової допомоги. Іншим вирішальним геополітичним чинником у реалізації плану Маршалла був американський політичний консенсус, який не видавався можливим допоки комуністична загроза не стала очевидною. У книзі «Будь-що крім неминучого: Як план Маршалла став можливим» Д. Маккорт і С. Мадж (McCourt & Mudge, 2022) стверджували, що двопартійна коаліція у США була сформована на основі «ліберального інтернаціоналізму» в 1947–1948 роках. Якби такого консенсусу не було досягнуто або якби ізоляціоністській доктрині вдалось захопити більше прихильників у той час, план Маршалла було б набагато важче (чи навіть неможливо) реалізувати. Згодом це могло спричинити великі зміни в розвитку європейської та американської історії упродовж ХХ ст.

Однією з найбільш дискусійних тем, яку обговорюють історики в контексті плану Маршалла, є економічна підтримка Німеччини – переможеного на той час агресора. У такому контексті в історичному аналізі можна виокремити два основні напрямки – це доцільність рішення залучити Німеччину до плану, а також роль фінансування у економічному зростанні, яке було в країні наприкінці 1940-х та у 1950-х роках. Розуміння цих аспектів дасть змогу нам сформувати більш чітке уявлення про роль Німеччини в плані Маршалла і навпаки. Водночас ролі інших країн у цій програмі і її вплив на ці держави також вкрай важливі для цього дослідження. Ці аспекти розкрито у працях

численних науковців, зокрема Р. Райхеля (Reichel, 2002), С. Гіннершица (Hinnerschitz, 2022) та ін.

У наявній літературі набагато більше уваги зосереджено на аналізі геополітичного значення плану Маршалла та його результатів для Західної Німеччини, ніж на аналізі економічних і політичних результатів, які цей план приніс для решти Західної Європи та самих США. На нашу думку, останні аспекти не менш важливі для формування комплексного уявлення про довгострокові результати програми та її історичну спадщину. З огляду на це в статті автори здійснили спробу зробити огляд наявної інформації та проаналізувати її, не випустивши з фокусу уваги всі вищезгадані підтеми.

Мета дослідження подвійна: по-перше, систематизувати геополітичні передумови, що існували в Європі та США для запровадження плану Маршалла, і по-друге, визначити економічний вплив плану на країни, які брали безпосередню участь у його реалізації.

Методологія

Для досягнення поставленої мети дослідження, необхідно чітко структурувати дослідницькі запитання та відповідним чином на них відповісти. Визначено такі чотири запитання, відповіді на які автори намагатимуться дати у цій статті:

- 1) Які геополітичні передумови сформували потребу у розробці і реалізації плану Маршалла?
- 2) Яким чином план Маршалла вплинув на Німеччину як агресора, що зазнав поразки у Другій світовій війні?
- 3) На вирішення яких проблем і досягнення яких результатів була спрямована політика західноєвропейських країн?
- 4) Який вплив мав план Маршалла на економіку США, зокрема таких її основних зацікавлених сторін як робітничий клас, підприємці і фермери?

Відповідно до перерахованих вище дослідницьких запитань висунуто чотири основні гіпотези. Ці гіпотези безпосередньо пов'язані із запитаннями дослідження та представлені у тому самому порядку:

- 1) основними геополітичними передумовами, що привели до розробки та впровадження плану Маршалла, були піднесення комунізму у Східній Європі, критичний рівень бідності у Західній Європі та бажання США забезпечити собі місце в історії як лідера вільного світу;

2) план Маршалла мав значний позитивний вплив на Західну Німеччину в економічному плані, а також допоміг політично інтегрувати цю територію в західний світ, що, незважаючи на роль Німеччини у Другій світовій війні, що США та Європою розглядали як необхідний крок;

3) план Маршалла був однією із перших і найвпливовішою політикою часів холодної війни, який започаткував економічну інтеграцію, співпрацю та розвиток між західноєвропейськими країнами;

4) незважаючи на початкові втрати (чи інвестиції) США, план Маршалла був значним стимулом для їхньої економіки, що сприяв створенню нових робочих місць та можливостей для торгівлі.

За основу статті взято бібліографічний метод дослідження, а головну увагу приділено аналізу опублікованої історичної інформації. Такий метод застосовано для отримання відповідей на дослідницькі запитання та підтвердження чи спростування гіпотез.

Результати дослідження

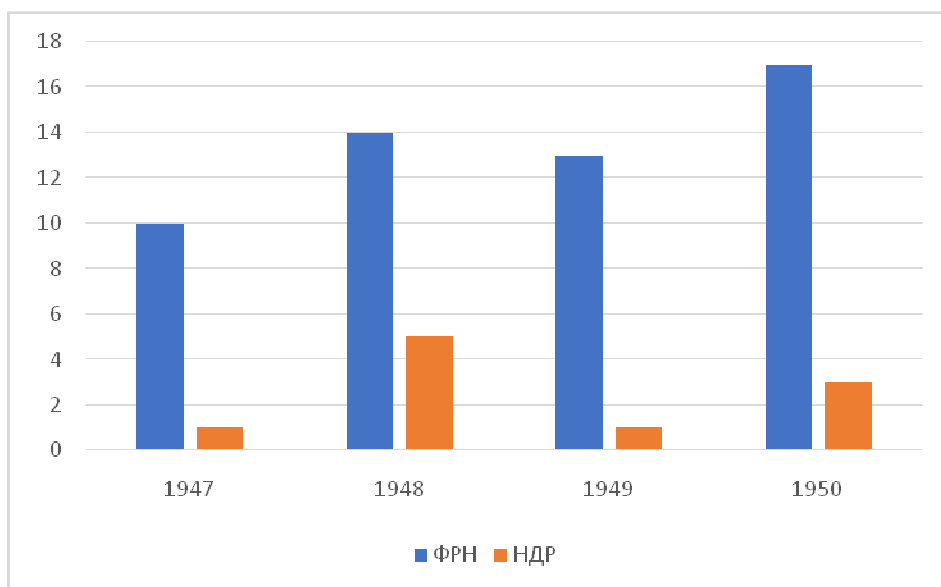
Геополітичні аспекти плану Маршалла

Дослідження доводять, що головною причиною надання США фінансової допомоги Західній Німеччині була необхідність забезпечити, щоб країна не потрапила у сферу впливу комуністів. За даними М. Кнаппа та ін. (Knapp et al., 1981), під час слухань щодо Програми економічного відновлення (ПЕВ), Джон Фостер Даллес, один із відомих політиків-республіканців, який пізніше обіймав посаду Державного секретаря США, заявив: «Західна Німеччина має бути інтегрована в західну економіку Європи якнайшвидше. Коли я кажу, що я не можу собі уявити, що Німеччина залишиться розділеною назавжди, єдиний спосіб у світі, яким можна об'єднати Німеччину, – це створити такі умови на Заході Європи, які будуть настільки привабливими і які створюватимуть таку точку притягання для Сходу, що Радянський Союз не зможе втримати Східну Німеччину. Тоді ви можете знову об'єднати Німеччину. Західні країни... інтегрують Західну Німеччину в таку здорову енергійну економіку..., що люди на сході Німеччини просто скажуть: «Ну, ми більше не підемо тим шляхом. Ми будемо невід'ємною частиною цього». Ця цитата ілюструє один із перших випадків усім нині відомої американської «м'якої сили»: на той час єдиним ненасильницьким способом для США встановити свій вплив на Німеччину та решту Європи – був фінансовий. Рис. 1, який спочатку представив Р. Райхель (Reichel, 2002), демонструє різницю в доходах на особу між двома частинами Німеччини, які жили в різних економічних систе-

мах. Рівень добробуту в Західній Німеччині був саме тим фактором, який описав Дж. Даллес. Г. Берґер (Berger, 1995) також зазначав, що американці розробили політико-економічну стратегію щодо ролі Німеччини в плані Маршалла: країна мала повторно інтегруватися в західний вільний ринок і поділ праці. Таким чином, Західна Німеччина мала бути центром плану Маршалла, як політично, так і символічно, демонструючи переваги приєднання до західного блоку.

Рисунок 1

Темпи зростання доходів на особу в Західній та Східній Німеччині за період з 1947 по 1950 рр., %



Джерело: (Reichel, 2002).

Економічний вплив плану Маршалла на Західну Німеччину

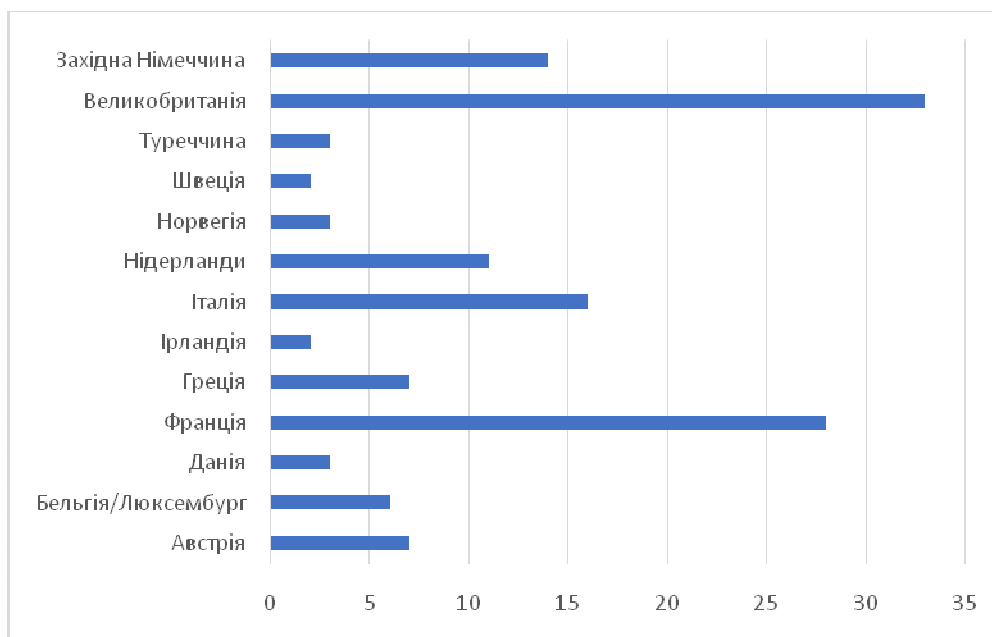
Питання про економічні наслідки плану Маршалла для Західної Німеччини більш складне й дискусійне. З одного боку, багато істориків, організацій і фондів стверджують, що план Маршалла був дуже значущим, а то й вирішальним, чинником економічної відбудови та процвітання Західної Німеччини. З іншого боку, ці погляди часто критикують сучасні історики, які наголошують на ефективності нової економічної політики, запровадженої в країні впродовж першого десятиліття після Другої світової війни. Наприклад, М. Кнапп та ін. (Knapp et al., 1981) у своєму аналізі дійшли висновку, що «для жодної іншої країни, яка брала участь у Програмі економічного відновлення, план Маршалла не мав таких далекосяжних і глибоких наслідків, як для Німеччини». Водночас ці науковці також зазначали, що як внутрішні, так і зовнішні економічні та політичні рішення були важливі та взаємодоповнювальні. Kreditanstalt für Wiederaufbau, (KfW, Кредитна установа з відбудови) – фонд, створений у Західній Німеччині для моніторингу та розподілу американської фінансової допомоги, – зазначає у своїй доповіді, що, незважаючи на переконання, що мудра та далекосяжна економічна політика зіграла найбільшу роль у так званому «економічному диві» Німеччини, вона була б неможлива без визначної фінансової підтримки, керівництва та включення у систему співробітництва західних країн (Wronski & Karres, 2022). Водночас С. Стерн (Stern, 1997) стверджує, що в громадянському розумінні проблеми існує феномен, відомий як «міф про план Маршалла», згідно з яким Програма економічного відновлення була єдиною рушійною силою післявоєнного сплеску економічного зростання. Цю точку зору поділяє К. Монсон (Monson, 2022), який критикує ідею про визначну роль Америки в економічному відродженні Німеччини. Тому важливо додатково проаналізувати обсяги і напрямки фінансової допомоги, наданої в рамках Програми економічного відновлення, що призначалась для Німеччини, а також довгострокові наслідки такої допомоги.

Загальний обсяг фінансової допомоги, яка була виділена згідно із планом Маршалла, становив 14 млрд дол. США, які мали бути розподілені між західноєвропейськими країнами, що постраждали від Другої світової війни. З них близько 10% надано Західній Німеччині (1,4 млрд дол. США). За оцінками П. Ечаваррії та Б. Рейнболда (Echavarría & Reinbold, 2021), цей обсяг становив би майже 15 млрд дол. США станом на 2019 р. На рис. 2 показано, що такі країни, як Франція, Великобританія та Італія отримали значно більше коштів. За даними С. Ботсвіка (Bostwick, 2019), 12% американської фінансової допомоги були спрямовані за покриття витрат на житло для майже восьми мільйонів біженців, які оселилися на територіях Західної Німеччини після війни. Близько 40% коштів виділялося на вугільну промисловість, необхідну

для розвитку промисловості Німеччини. Згідно зі С. Стерном (Stern, 1997), близько 70% усіх виплат за програмою економічного відбудови надавались у формі товарів, придбаних у американських постачальників. Загалом 3,5 млрд дол. США було витрачено на сировину, 3,2 мільярда – на продукти харчування, корми та добрива, 1,9 мільярда – на техніку та транспортні засоби, 1,6 мільярда – на паливо. Ще до початку дії плану Маршалла США надали товарів на 1,7 млрд дол. США, у т. ч. продовольство, безпосередньо окупованим частинам Німеччини в рамках програми «Уряд та допомога в окупованих районах» (Government and Relief in Occupied Areas, GARIOA) (Stern, 1997). Цей момент рідко визнають критики ідеї про вирішальну роль американської підтримки у післявоєнному відродженні Німеччини.

Рисунок 2

Обсяг коштів, виділених згідно з планом Маршалла відповідно до країн-реципієнтів за період з 3 квітня 1948 р. по 30 червня 1952 р., у мільярдах доларів США станом на 2019 р.



Джерело: (Echavarria & Reinbold, 2021).

У сучасній історіографії приділяється дедалі більше уваги економічним політикам, які розроблялися у Західній Німеччині в період відбудови. М. Кнапп та ін. (Knapp et al., 1981) визначив, що відбудова була в часових рамках між 1948 і 1952 роками, коли більшість американської економічної допомоги була виділена Європі. Однак у багатьох джерелах вказано, що економічне відродження тривало впродовж усього періоду 1950-тих років.

Вчені, які намагаються «деміфологізувати» вплив плану Маршалла, часто вказують на досягнення Вальтера Ойкена, німецького економіста, та Людвіга Ерхарда, керівника Офісу Економічних Можливостей. Згідно з численними джерелами (Henderson, n.d.; Echavarría & Reinbold, 2021; Monson, 2022), ситуація в післявоєнній Німеччині була економічною катастрофою. К. Монсон (2022) згадує, що до початку Другої світової війни Німеччина була другою у світі за розміром ВВП, поступаючись лише США і випереджаючи СРСР. Порівняно з ВВП розміром 400 мільярдів доларів США у 1939 р., його розмір у 160 млрд дол. у 1946 р. вказував на серйозну стагнацію. П. Ечаваррія та Б. Рейнболд (Echavarría & Reinbold, 2021) стверджують, що обсяг ВВП на душу населення у Європі становив приблизно 30% від ВВП США. Ситуація була ще гіршою в Німеччині, де у 1946 і 1947 рр. за рішенням союзників зберігався контроль над цінами під час війни, що супроводжувалося дефіцитом товарів і високим рівнем смертності серед чоловіків працездатного віку. У цей період були необхідні швидкі та рішучі дії. Д. Гендерсон (Henderson, n.d.) згадує, що В. Ойкен надихнув стійкі зміни в економіці Західної Німеччини, у т. ч. так званий «соціальний вільний ринок», який передбачав загалом вільні ринкові умови з певним рівнем державного регулювання для забезпечення стабільної соціальної політики та придушення монополій.

З іншого боку, Двоблазна Економічна Рада (керована представниками США та Великобританії) призначила Л. Ерхарда Головою Економіки Штату в 1948 р. (Monson, 2022). Його досягнення на цій посаді включали дерегуляцію цін, раціонування та розподіл ресурсів (Henderson, n.d.). Однак головним його успіхом, ймовірно, була грошова реформа, про яку багато істориків схвально відгукуються як про головний фактор подальшого німецького «економічного дива» (Monson, 2022). Вона передбачала перехід від рейхсмарок (які майже повністю знецінилися через широке поширення бартеру) до німецької марки (Monson, 2022). Пропозиція грошей скоротилася на 93% за короткий проміжок часу (Monson, 2022). За словами В. Карліна (Carlin, 1994) у роботі «Зростання та інституції Західної Німеччини: 1945–1990»: «Разом із валютною реформою, німецька економічна влада під керівництвом Людвіга Ерхарда та всупереч порадам більшості англо-американських радників запровадила широку програму лібералізації. Було скасовано більшу частину контролю над цінами, а також основні категорії кількісного контролю над алокацією ресурсів». Кредитна установа з відбудови (Kreditanstalt für Wiederaufbau, KfW) стверджувала, що сам Ерхард критикував план Маршалла, стверджуючи, що це саме розумна економічна політика привела до стійкого зростання. Водночас час Герман Йозеф Абс, один із перших членів пра-

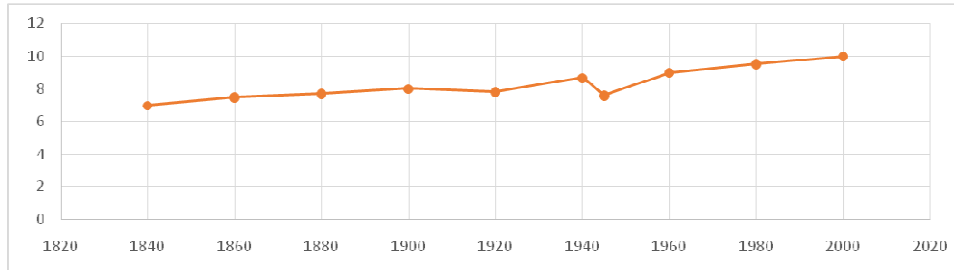
вління KfW, заявив: «Однією з умов успіху валютної реформи було те, що не повинно було бути дефіциту пропозиції, в якому громадськість могла б звинуватити нову валюту. Прямі поставки за планом Маршала вирішили цю проблему» (Wronski & Karres, 2022).

Катастрофічна ситуація, в якій Західна Німеччина опинилася у 1947 р., швидко покращилась після того, як вона отримала зовнішню фінансову допомогу та запровадила нову економічну політику. В рамках дискусії опоненти, ймовірно, розкриватимуть лише один із цих двох факторів, але видається, що реалії охоплюють обидва з них. К. Монсон (Monson, 2022) зауважує, що після закінчення війни ВВП Німеччини знизився приблизно до 160 млрд дол. США. Проте вже у 1955 р. темпи економічного зростання у Німеччині досягли довоєнного рівня (400 млрд дол. США), знову випередивши Великобританію. Крім того, у 1950-х роках обсяги промислового виробництва зросли майже у четверо, а зростання ВВП становило приблизно 8% щорічно. Деякі історики пояснюють такий визначний економічний розвиток у Західній Німеччині впровадженням розумної економічної політики, яка набула чинності в період з червня по серпень 1948 р. (Henderson, n.d.; Monson, 2022). Зокрема, Д. Гендерсон (Henderson, n.d.) зауважив, що в травні 1948 р. працівники в Західній Німеччині були відсутні на своїх робочих місцях в середньому 9,5 години на тиждень, тому що гроші, які вони заробляли, не давали їм можливості багато купувати, а отже, вони були змушені працювати за їжу. До жовтня 1948 р. середня відсутність становила трохи більше 4 годин на тиждень. Крім того, рівень промислового виробництва у Західній Німеччині в червні 1948 р. становив 51% від рівня 1936 р., але до грудня того самого року він зріс до 78%. Загалом обсяги промислового виробництва зросли на понад 50% (Henderson, n.d.).

Інші вчені вказують на той факт, що у більшості західноєвропейських країн були приблизно однакові темпи розвитку впродовж періоду, відомого як «золоті п'ятдесяті» (Berger, 1995), що дозволяє по-іншому розглядати це питання, враховуючи нові та відкриті можливості, які рівномірне зростання могло дати країнам усїєї Європи. Водночас науковці також наголошують, що вплив плану Маршалла наприкінці 1940-х і на початку 1950-х років слід розглядати не як точкові національні економічні пожвавлення, а швидше як відновлення усїєї системи західноєвропейської співпраці та поділу праці із промисловим центром у Західній Німеччині. На рис. 3 показано, що найвищі темпи економічного зростання в історії Німеччини спостерігалися наприкінці 1940-х – початку 1950-х років. У своєму нещодавньому звіті KfW зауважує, що хоча негайний економічний вплив плану Маршалла був відносно невеликим, його непрямий ефект був найбільш стійким. Як казав економіст та історик Гаральд Віксфот: «Американці змусили європейців брати участь у торгівлі. Це була єдина причина, яка дозволила започаткувати Європейське об'єднання вугілля та сталі ще у 1951 році». Він також вказав на позитивний психологічний вплив, який план мав на країни Західної Європи. Таким чином, хоча погляди істориків та економістів на справжні причини німецького економічного дива можуть відрізнятися, роль плану Маршалла не можна недооцінювати.

Рисунок 3

Реальні доходи на душу населення в Німеччині за період з 1840 по 2000 рр.*



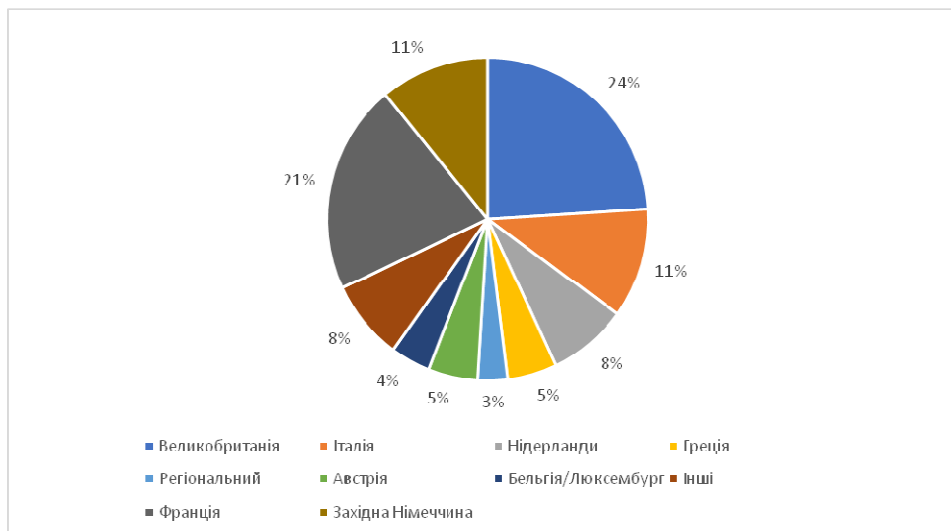
Примітка: *в постійних доларах США; логарифмічна шкала.
Джерело: (Reichel, 2002).

Економічний і політичний вплив плану Маршалла на інші європейські держави

План Маршалла був розширеним підходом, який США використовували для досягнення кількох цілей одночасно. До таких цілей належали економічні інтереси, зокрема формування сильних та індустріально розвинутих держав у всій Європі, які могли би стати стабільними торговими партнерами для США (Gülseven, 2021). Крім цього, як стверджують К. Тарнофф (Tarnoff, 2018) і А. Гарретт (Garrett, 2018), США намагалися допомогти Європі у відновленні, оскільки більшість країн перебували в жахливій економічній ситуації, їхня інфраструктура була зруйнована, а виробництво продуктів харчування серйозно постраждало. Водночас науковці загалом поділяють думку, що план був спрямований не лише на альтруїстичні цілі. Зокрема, США також намагалися запобігти поширенню комунізму в країнах, де такі комуністичні партії вже були сформовані, тоді як більшість сфер життя, праці та виробництва зазнали значних втрат. Обсяги допомоги, яку надано країнам у рамках плану Маршалла, різнилася переважно залежно від двох факторів: ролі країни у війні та масштабів її промислових чи сільськогосподарських проблем. Італія та Західна Німеччина були здебільшого винятками, оскільки, незважаючи на їхню участь у війні, вони все одно отримували значні обсяги фінансування для просування ідей капіталізму в цих країнах (Gülseven, 2021). Розподіл допомоги, наданої європейським державам із пакетів майже 14 млрд дол. США, представлено на рис. 4 (у відсотках) і в табл. 1 (в абсолютних обсягах).

Рисунок 4

Кошти, виділені згідно з планом Маршалла за країнами, у %



Джерело: (Tarnoff, 2018).

Обсяг країн також відігравав значну роль, але вирішальними були їхні відносини зі США та фінансові потреби, пов'язані з руйнуваннями під час війни. Наприклад, С. Боствік (Bostwick, 2019) стверджує, що Нідерланди потребували ремонту більшості портів, доріг і житлових споруд. Великобританія та Франція, як дві найбільші європейські держави, які зазнали найбільших збитків від нацистської агресії, отримали відповідно 24% та 21% загальної допомоги США. Обсяги допомоги значно різнилися – від 29 млн дол. США для Ісландії до 3,2 млрд дол. США для Сполученого Королівства. Для США витрати на план Маршалла були близькі до 5% – річного обсягу ВВП країни (із розбивкою на чотири роки). Більшість фінансування США в рамках програми надано у формі грантів (майже 90%), які потім країни потім витратили на придбання товарів і послуг, необхідних для облаштування житла, інфраструктури, підтримання промислового розвитку та інших потреб (Tarnoff, 2018). Решту грошей виділяли або у вигляді позик, або обліковували як витрати на адміністративну допомогу. Аналітики К. Тарнофф (Tarnoff, 2018) і А. Гарретт (Garrett, 2018) стверджують, що план Маршалла був однією з найбільш ефективних програм фінансової допомоги в історії, що вплинуло на майбутні програми економічної допомоги.

Таблиця 1

Загальні обсяги фінансування, передбачені планом Маршалла

Країна	Сума (у млн. поточних доларів США)
Австрія	677,8
Бельгія / Люксембург	559,3
Данія	273,0
Франція	2 713,6
Греція	706,7
Ісландія	29,3
Ірландія	147,5
Італія	1 508,8
Нідерланди	1 083,5
Норвегія	255,3
Португалія	51,2
Швеція	107,3
Туреччина	225,1
Великобританія	3 189,8
Західна Німеччина	1 390,6
Регіональний	407,0
Всього	13 325,8

Джерело: (Stern, 1997).

Європейська економіка фактично відродилася протягом періоду реалізації програми з 1948 по 1952 рр.. Європейські держави підтримували свої середні темпи інвестицій на рівні 20%, що було майже на 30% вище, ніж у довоєнний період. Крім того, доларовий розрив вдалося скоротити завдяки валютним дотаціям, які надавали західноєвропейським економікам. Економічний розвиток також демонструє успіхи, яких досягла Західна Європа в різних сферах. Зокрема, промислове виробництво зросло на 55% проти 1947 р., сільськогосподарське виробництво зросло на 37% за той самий період (Tarnoff, 2018). Такі показники перевищили довоєнний рівень, демонструючи, що «економічне диво», про яке згадують багато авторів, не було тільки феноменом німецького зростання (Echavarría & Reinbold, 2021). Деякі аналітики вважають неправильним пояснювати це безпрецедентне економічне зростання іноземною допомогою, отриманою європейськими країнами в цей період (Gülseven, 2021). Як і у випадку з оцінкою результатів економічної діяльності Західної Німеччини, автори зосереджуються на внутрішніх політиках та зусиллях місцевих органів влади та економічних організацій.

Щоправда, порівняно з післявоєнними потребами Західної Європи, 5% від американського ВВП були відносно невеликою сумою, особливо з урахуванням розбивки на чотири роки виконання плану. Однак вплив США у рамках цієї програми не обмежується наданням прямої фінансової допомоги. Не менш важливими позитивними результатами програми були формування західноєвропейського міжнародного ринку й уніфікація поділу праці. Як зазначає К. Тарнофф (Tarnoff, 2018), Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) була важливою організацією з самого початку реалізації Плану, оскільки вона наділила 16 країн відчуттям здатності до дії в процесах реконструкції та співпраці. ОЄЕС також була форумом, де державні службовці могли обговорювати свої спільні економічні зусилля. А. Гарретт (Garrett, 2018) стверджує, що кожна з країн-учасниць мала створити місцевий офіс ОЄЕС, який допомагав би головному органу в розробці рекомендацій щодо розподілу коштів. Ця організація була першим органом економічного співробітництва в Західній Європі, яка проклала шлях для майбутніх промислових і торгових організацій.

Як зазначають науковці, США вважали себе прикладом інтеграції, до якої могла би прагнути Європа, де європейські країни були б еквівалентами американських штатів. Щоб ще більше підштовхнути західноєвропейські держави до американського бачення цього питання, у Парижі була заснована та функціонувала Адміністрація економічної співпраці (Economic Cooperation Administration, ECA) під проводом США з метою здійснення нагляду за фінансовою допомогою (Garrett, 2018). Ця організація мала забезпечити виконання державами-учасницями своїх зобов'язань, зокрема щодо міжнародній торгівлі, промислового виробництва та розвитку сільського господарства. Іншою важливою метою США в Європі протягом 1948–1952 рр. було усунення дефіциту долара, що дало змогу країнам бути більш незалежними в питанні імпорту. Допомога, обумовлена конкретними вимогами, дала змогу закрити валютний розрив (Gülseven, 2021). Важливим фактором цього досягнення було рішення Адміністрації економічної співпраці мінімізувати видачу кредитів та натомість зосередитися на грантах.

Дійсно, сам план Маршалла був не єдиною причиною швидкого економічного відновлення Західної Європи. Національна економічна політика, промислове виробництво та торгівля були життєво важливими для зростання шістнадцяти держав. Проте дуже важливо приділяти більше уваги крокам США у Європі не фінансового характеру. План Маршалла передбачав надання допомоги не лише у формі грошей, технологій та товарів. Свого найбільшого впливу на Західну Європу програма досягла завдяки започаткуванню інтеграції, співробітництва та ринкової політики у країнах-реципієнтах. Натхненні американською моделлю та керуючись їхніми настановами, ці країни змогли лібералізувати свої економіки, поглибити поділ праці та активізувати діяльність більшості галузей (Garrett, 2018). Крім того, згідно з Дж. Блокером (Blocker, 1997), економічна інтеграція, до якої заохочували США, привела до створення організацій, що поступово ставали все більш інтегрованими, у т. ч.

Європейське об'єднання вугілля та сталі, Європейське економічне співтовариство та, зрештою, Європейський Союз. Крім того, автори також підкреслюють роль швидкого економічного відродження та інтеграції в Європі в плані стримування поширення комунізму, що став неактуальним для людей, які побачили практичні переваги капіталістичної системи. У 1951 р. вплив комуністів у Західній Європі зменшився приблизно на третину, а прозахідні голоси на національних виборах сягнули в середньому 84% (Tarnoff, 2018). Таким чином, важко уявити, що Європа змогла б так швидко відродитися з руїн Другої світової війни без прямого та непрямого впливу плану Маршалла. Крім того, США змогли досягти своїх політичних цілей на континенті, використовуючи передусім економічні інструменти.

Вплив плану Маршалла на економіку й політику США

Вплив плану Маршалла на США був багатограним. З одного боку, він надав значний поштовх для довгострокового економічного розвитку завдяки стабільному зростанню торгівлі з Європою та підвищенню ефективності праці в середині країни. З іншого боку, країні вдалося стримати подальше поширення комунізму в Європі, хоча деякі історики вважають, що план Маршалла сприяв початку холодної війни. З економічної точки зору, план Маршалла активно обговорювався в Сполучених Штатах до його впровадження. На думку Б. Стейла (Steil, 2018), коли Г. Трумену та його прибічникам в уряді вдалося заручитися двопартійною підтримкою програми допомоги Європі, вони суттєво змінили політику американського ізоляціонізму з метою стимулювання імпорту. Американська Національна асоціація виробників (НАВ) чинила опір цій політиці, побоюючись за торговий баланс США. Крім того, Торгова палата США підтримувала позицію Національної асоціації виробників стверджуючи, що «експорт США [повинен] відповідати спроможності наших клієнтів за кордоном оплачувати їх власним експортом». На щастя, розробникам плану Маршалла вдалось переконати виробників і осіб, які приймають рішення, в США у необхідності створення сильної та економічно єдиної Європи. Зокрема, Д. Ачесон, заступник державного секретаря, працював з підприємцями та переконував їх у необхідності підтримки плану під час особистої зустрічі. Наприклад, у травні 1947 р. він відвідав засідання Ради Дельти (Delta Council) у Державному університеті Дельти в Клівленді, штат Міссісіпі, де спілкувався з впливовими лідерами бізнесу з цього регіону (Hinnerschitz, 2022). Як згадує Б. Стейл у своїй статті, сенатор-республіканець Г. Кебот Лодж заявив під час обговорення Плану, що «результатом допомоги, яку ми надаємо зараз і в наступні три-чотири роки, буде те, що у довгостроковій перспективі у нас будуть сильні друзі за кордоном» (Steil, 2018). Такий далекоглядний підхід до

справи дав змогу США нарощувати темпи економічного зростання, незважаючи на побоювання бізнес-лобістів у країні.

С. Прюїтт (Pruitt, 2020) виявив, що ВВП США, який становив 200 млрд дол. США в 1940 р., експоненційно зріс до 300 млрд дол. США у 1950 р. У 1960 р. він сягнув понад 500 млрд дол., що зробило США найбільшою економікою світу. За даними Світового банку, у 1960-х роках ВВП країни зростав зі швидкістю від 2,3% до 6,5% на рік (Macrotrends, 2023). Хоча зростання ВВП було результатом реалізації комплексу економічних політик і не може вважатися прямим наслідком запровадження плану Маршалла, воно загалом свідчить про те, що загальна політика економічної відкритості була успішною. Багато авторів зазначають, що план Маршалла приніс користь Америці як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективах. Незважаючи на те, що на потреби європейських країн було виділено майже 14 млрд дол., значна частина цих коштів мала би бути спрямована на закупівлі товарів на американському ринку, що сприяло б створенню робочих місць у США. За словами С. Шмідта (Schmidt, 1962), американський експорт перевищив 19 млрд дол. США до кінця 1960 фінансового року. Більшість експортних надходжень, особливо в аграрній сфері, були отримані від співпраці з Європою. Таким чином, без економічно сильної Західної Європи, Сполучені Штати не змогли б досягти таких масштабних обсягів експорту і, можливо, забезпечили б створення меншої кількості робочих місць у різних секторах.

У політичному сенсі, план Маршалла, ймовірно, мав набагато більший вплив на США. Він не лише допоміг запобігти поширенню комунізму зі Східної Європи, а й сприяв створенню потужного західного блоку (Tarnoff, 2018). Як сьогодні стверджують дипломати США, торговельні відносини між США та Європою в рамках плану Маршалла сприяли створенню Північноатлантичного альянсу (U. S. Embassy in the Netherlands, n.d.). Деякі автори також зазначають, що план Маршалла був одним із факторів, що призвели до холодної війни. План дійсно поглибив протиріччя між США та СРСР (Hartle, 2018), що було необхідною відповіддю у післявоєнному політичному та військовому середовищі, особливо в контексті дій Радянського Союзу (фінансування ними перевороту в Чехословаччині у 1948 р.). Хоча холодну війну важко назвати позитивним явищем в історії, США справді зуміли захистити свої глобальні та європейські інтереси, використовуючи план Маршалла як м'яку силу. Зрештою, США використали свою економічну міць як ключовий інструмент для остаточної перемоги над Радянським Союзом.

Обговорення

Додатковий огляд літератури та аналіз наявних матеріалів здебільшого підтвердили попередньо побудовані гіпотези дослідження. Перша гіпотеза стверджувала, що основними геополітичними передумовами, які підштовхнули США до розробки та впровадження плану Маршалла, охоплювали: загрозу комунізму у Східній Європі, критично високий рівень бідності у Західній Європі та бажання США забезпечити собі лідерство у «вільному світі». У багатьох джерелах доведено, що поширення комунізму далі за межі СРСР був одним із ключових факторів, які спонукали урядовців США реалізувати програму економічної допомоги. Творці програми публічно наголошували, що однією з головних причин для розробки й реалізації Плану були жахливі умови в Європі. Хоч деякі американські політики могли переслідувати альтруїстичні цілі, аналіз багатьох джерел показав, що США прагнули покращити економічні умови в Європі та зробити її більш інтегрованою для того, аби збільшити кількість прихильників капіталістичного порядку. Економічні відмінності між західною та східною частинами Німеччини (відповідно прозахідною та прорадянською) вказують на те, чого саме США намагалися досягти своїм Планом. Люди у Східній Європі отримали змогу побачити результати політичної свободи та економічної інтеграції на Заході, і зрештою багато хто з них доєднався до цієї спільноти. Третя частина першої гіпотези також підтверджена, адже США відмовилися від своєї ізоляціоністської політики після закінчення Другої світової війни. Водночас двопартійна підтримка продемонструвала, що США були готові до глобальних викликів, коли намагались стати найбільш впливовою та економічно розвиненою країною світу і досягли успіху в цьому, забезпечивши собі лідерство принаймні до кінця 20-го століття.

Згідно з другою гіпотезою, економічний вплив плану Маршалла на Західну Німеччину був дуже позитивний та надав цій території можливість залишатися політично з'єднаною з рештою західного світу. Крім того, у ній йшлося про політичну та економічну необхідність, яку вбачали США у залученні Німеччини до плану, незважаючи на те, що на той час її вважали переможеним агресором. Дослідження довело, що план Маршалла справді відіграв значну роль в економічному піднесенні Західної Німеччини, яка – незважаючи на те, що була відірвана від своєї східної частини, яка перебувала під контролем Радянського Союзу, – зуміла продемонструвати «економічне диво» та перевищити довоєнні темпи промислового та економічного зростання уже через кілька років. Водночас хоча план Маршалла не був єдиною причиною цих досягнень, він допоміг Німеччині створити передумови для майбутньої економічної та фінансової політики та зберегти політичні та економічні взаємозв'язки з рештою Європи. Однак більшість сучасних істориків також погоджуються, що німецьким керівникам на чолі з міністром економіки

Л. Ерхардом слід віддати належне за мудру політику, яка охоплювала лібералізацію ринку та валютну реформу. З точки зору політики, рішення долучити Західну Німеччину до плану було дещо важко пояснити іншим учасникам, особливо Франції. Однак, оскільки участь Німеччини було умовою, про яку США повідомили решту учасників, вони були змушені на це погодитися. Американці вбачали у Німеччині одну із рушійних сил капіталістичної та взаємозв'язаної Європи, і, як показала історія, вони не помилилися.

Згідно з третьою гіпотезою, план Маршалла був однією з перших і найвпливовіших стратегій холодної війни, а для західноєвропейських країн він ознаменував початок їх економічної інтеграції, співпраці та розвитку. Ця гіпотеза також була підтверджена в процесі історіографічного дослідження. Завдяки таким інституціям, як контрольована Європою Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) та керована США Адміністрація економічної співпраці (ЕСА), до Плану вдалося політично і економічно залучити 16 країн-учасниць. Економіка Західної Європи відроджувалася надзвичайно ефективно. На початку 1950-х років темпи зростання промисловості та сільського господарства у Європі перевищили свій довоєнний рівень. За період реалізації плану промисловість зросла на 55%, а сільськогосподарський сектор – на 37%. Так само, як і у випадку з оцінками «німецького економічного дива», багато істориків та економістів стверджували, що план Маршалла не був головною рушійною силою такого зростання та наголошували на ефективних економічних реформах і торговій співпраці західноєвропейських країн. Проте додатковий аналіз доводить, що й економічні реформи (ринкова лібералізація, валютні реформи), і глибока співпраця між цими країнами були значною мірою результатом американської політики, яку просували в Європі разом із фінансовою допомогою. За допомогою своїх інституцій та послів у європейських країнах американці забезпечили, щоб одержувачі коштів спрямовували їх на впровадження капіталістичної ринкової політики та встановлення глибших економічних контактів між собою. Довгострокові результати також охоплювали подальше зміцнення європейського політичного та економічного альянсу з такими етапами, як Європейське об'єднання вугілля та сталі, Європейське економічне співтовариство та Європейський Союз.

Відповідно до останньої гіпотези, стверджувалось, що, незважаючи на початкові втрати США, план Маршалла був значним стимулом для американської економіки, який сприяв створенню нових робочих місць та можливостей для торгівлі. Цю гіпотезу було важко прямо довести чи спростувати, оскільки в літературі бракує оцінки впливу плану Маршалла на американську економіку. Однак дані про міжнародну торгівлю та економічне зростання у США під час та після виконання плану свідчать про те, що країна досягла економічного успіху в довгостроковій перспективі. Темпи економічного зростання у США незабаром перевищили довоєнний рівень (у т. ч. ВВП і міжнародну торгівлю), що дало змогу країні бути однією з найбільш економічно розвинених економік світу. Таким чином, отримані результати вказують на необхідність проведення у майбутньому додаткових досліджень безпосеред-

нього зв'язку між планом Маршалла та результатами економічної діяльності США. Дослідження також показало, що план Маршалла був великим політичним успіхом для США, який дав змогу країні захистити свої політичні інтереси в усьому світі і був одним із факторів створення Північноатлантичного блоку. План Маршала досі згадують як одну з найбільш успішних програм фінансової допомоги в історії.

Висновки

У статті представлено огляд і порівняння наявної інформації про план Маршалла та його значення для ключових гравців, у т. ч. США, Німеччину та решту Західної Європи. Висунуті гіпотези були значною мірою підтверджені у ході дослідження та аналізу літератури. План Маршалла був дійсно успішною програмою допомоги, яка принесла Західній Європі економічну користь і захистила її від комуністичного впливу в політичному плані. Роль Західної Німеччини в програмі була особливою: незважаючи на те, що вона була агресором, який зазнав поразки у Другій світовій війні, її все одно потрібно було залучити до реалізації плану як одну із найбільш потужних промислово розвинених держав у Європі. Незважаючи на те, що деякі історики критикують ідею про винятково важливу роль плану Маршалла у німецькому «економічному диві», важливо підкреслити, що без американських зусиль, спрямованих на інтеграцію Західної Німеччини до західноєвропейського блоку, та без загального керівництва з боку державних органів США, було би важко уявити, що Німеччина зможе бути такою процвітаючою державою за такий короткий період. Подібну ситуацію можна спостерігати і з економічним зростанням решти країн Західної Європи, які об'єдналися під егідою програми економічного відновлення. Програма була успішна також для США як в економічному, так і в політичному плані. Ця країна допомогла створити потужного колективного європейського торгового та політичного партнера. У політичному аспекті США зупинили поширення комунізму в Європі та забезпечили створення могутнього капіталістичного блоку. Крім того, американська економіка зростала стійкими темпами протягом періоду реалізації плану та впродовж усього наступного десятиліття. Водночас встановити прямі причинно-наслідкові зв'язки в цьому відношенні, використовуючи наявну на даний момент інформацію, важко. Щоби подолати це обмеження, важливо, щоб подальші дослідження безпосередньо зосередились на вивченні впливу плану Маршалла на американську економіку.

Список використаної літератури

- Bostwick, S. (2019, October 1). *The historical impacts of the Marshall Plan*. The Borgen Project. <https://borgenproject.org/the-historical-impacts-of-the-marshall-plan/>
- Berger, H. (1995). Germany and the political economy of the Marshall Plan, 1947-1952: A re-revisionist view. In B. Eichengreen (Ed.), *Europe's post-war recovery* (pp. 199-245). Cambridge University Press.
- Blocker, J. (1997, May 9). Europe: How the Marshall Plan took Western Europe from ruins to union. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. <https://www.rferl.org/a/1084818.html>.
- Bolocan, M. (2016). Marshall Plan from conception to reality. *Revista Română de Studii Eurasiatice*, 12(1-2), 143-160. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=510265>
- Carlin, W. (1994) West German growth and institutions, 1945-1990. In N. Crafts & G. Toniolo (Eds.), *Economic growth in Europe since 1945*. pp. 455-497. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511758683.016.
- Deighton, A. (1993). *The impossible peace: Britain, the division of Germany, and the origins of the Cold War*. Oxford University Press.
- Echavarria, P., & Reinbold, B. (2021, July 1). *Marshall Plan may not have been key to Europe's reconstruction*. Federal Reserve Bank of St. Louis. <https://www.stlouisfed.org/on-the-economy/2021/july/marshall-plan-not-key-to-europe-reconstruction>
- Garrett, A. (2018). Helping Europe help itself: The Marshall Plan. *The Foreign Service Journal*, 95(1), 26-30. <https://afsa.org/helping-europe-help-itself-marshall-plan>.
- Gülseven, Y. (2021). The Marshall Plan: Rebuilding Europe to build a US-led hegemonic world order. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(3), 1566-1581. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1815831>
- Hartle, T. (2018, February 14). 'The Marshall Plan' considers how and why the U.S. became a global superpower [Review of the book *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*, by B. Steil]. The Christian Science Monitor. <https://www.csmonitor.com/Books/Book-Reviews/2018/0214/The-Marshall-Plan-considers-how-and-why-the-US-became-a-global-superpower>
- Henderson, D. (n.d.). German economic miracle, In D. Henderson (Ed.), *Concise encyclopedia of economics*. EconLib. <https://www.econlib.org/library/Enc/GermanEconomicMiracle.html>.
- Hinnerschitz, S. (2022, March 30). *The Marshall Plan and postwar economic recovery*. The National WW2 Museum. <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/marshall-plan-and-postwar-economic-recovery>

- Knapp, M., Stolper, W. F., & Hudson, M. (1981). Reconstruction and West-Integration: The impact of the Marshall Plan on Germany. *Zeitschrift Für Die Gesamte Staatswissenschaft / Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 137(3), 415–433. <http://www.jstor.org/stable/40750368>
- Leffler, M. (1988). The United States and the strategic dimensions of the Marshall Plan. *Diplomatic History*, 12(3), 277–306. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1988.tb00477.x>
- Macrotrends. (n.d.). *U. S. GDP Growth Rate 1961-2023*. <https://www.macrotrends.net/countries/USA/united-states/gdp-growth-rate>
- McCourt, D. M., & Mudge, S. L. (2022, May 1). Anything but inevitable: How the Marshall Plan became possible. *Politics & Society*. <https://doi.org/10.1177/00323292221094084>.
- Monson, C. (2022, March 22). *The Myth that the Marshall Plan rebuilt Germany's economy after WWII*. FEE Stories. Foundation for Economic Education. <https://fee.org/articles/the-myth-that-the-marshall-plan-rebuilt-germanys-economy-after-wwii/>
- Pruitt, S. (2020, May 14). *The post World War II boom: How America got into gear*. History. <https://www.history.com/news/post-world-war-ii-boom-economy>
- Reichel, R. (2002). Germany's postwar growth: Economic miracle or reconstruction boom. *Cato Journal*, 21, 427. https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/cato/v21n3/cato_v21n3rer01.pdf
- Schmidt, S. C. (1962). The impact of Western European integration on US exports: Part I. *Illinois Agricultural Economics*, 2(1), 1-10.
- Steil, B. (2017, August 4). *The Marshall Plan and «America First»*. Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/the-marshall-plan-and-america-first-by-benn-steil-2017-08>
- Stern, S. (1997). The Marshall Plan, 1947-1997: A German view. https://www.marshallfoundation.org/wp-content/uploads/2014/05/Marshall_Plan_1947-1997_A_German_View.pdf
- Tarnoff, C. (2018). *The Marshall Plan: Design, accomplishments, and significance*. Congressional Research Service. <https://sgp.fas.org/crs/row/R45079.pdf>
- U.S. Embassy and Consulate in the Netherlands. (n.d.). *Marshall Plan 1947–2017*. <https://nl.usembassy.gov/our-relationship/marshall-plan-1947-2017/>.
- Wronski, U., & Karres, D. (2022). *A boost from the USA*. KfW. <https://www.kfw.de/stories/kfw/stories/society/social-cohesion/marshallplan/>

Отримано: 29 березня 2023 р.
Рецензовано: 20 квітня 2023 р.
Рекомендовано до друку: 5 травня 2023 р.